

KOVÁCS KÁLMÁN

Theodor Körner, az NDK politikai mítosza

A német nacionalizmus hagyománya az NDK irodalmában

„Ez itt már majdnem Nyugat, nem igaz?”
(Ingo Schulze)¹

I.

A nacionalizmus kulturális hagyománya 1945 után, az új bonni demokrácia nyilvánosságában, máról holnapra eltűnt. Hartmut Steinecke Gustav Freytag *Soll und Haben* (Tartozik és követel) című regénye kapcsán szinte paradigmátikus érvényességgel írja le a felejtés és újrakezdés folyamatát a német irodalomtudományban: a „legolvasottabb német regény”² körül hirtelen csend lett, s minden érdeklődés megszűnt iránta. A félelmeket és a tanácstalanságot angolszász kutatók oszlatták el, akik a hetvenes évektől erős érdeklődést mutattak a nacionalista hagyomány iránt. A német kutatás csak ezt követően fordult ismét a kérdéskör felé.³ Igaz, a német kutatók ekkor is igen óvatosan bántak a témával. Ahogyan erre máshol már utaltunk, az írások bevezetői gyakran hívják fel a figyelmet annak kényes és veszélyes voltára.⁴ Nem így az NDK-ban. A fiatal „munkás-paraszt állam”-nak szüksége volt egy új történelmi narratívára, mely legitimálhatta az új országot és az új társadalmi berendezkedést. Ezen új narratívának a nacionalizmus hagyománya is része lett. Mindez a tartalomtól függetlenül a keleti és nyugati német állam legitimációs stratégiájának alapvető különbségét is mutatja: az NSZK nyilvánossága lemondott a történelmi múlttól, legitimációját csak a jelenből, a demokratikus alkotmányból merítette, amit Dolf Sternberger után alkotmányos patriotizmusnak nevezünk.⁵ A hagyományos politikai és történelmi mítoszok az NSZK-ban nem játszottak szerepet a nyilvános diskurzusokban, s Herfried Münkler *A németek és mítoszaik* című munkájában ezért nevezhette Németországot „mítoszmentes övezet”-nek.⁶ Az NDK ezzel szemben felhasználta a történelmi múltat a társadalmi rend legitimálására.

¹ Ingo SCHULZE, *Adam és Evelyn*, ford. NÁDORI Lídia, Bp., Európa, 2009, 114.

² Franz Mehring megjegyzését a regényről idézi Hartmut STEINECKE, *Gustav Freytag: Soll und Haben (1885): Weltbild und Wirkung eines deutschen Bestsellers = Romane und Erzählungen des bürgerlichen Realismus*, hg. Horst DENKLER, Stuttgart, Reclam, 1980, 138–152, itt: 138.

³ *Uo.*, 146.

⁴ Bővebben lásd KOVÁCS Kálmán, *Egy jubileum kontextusai*, Debreceni Disputa, 2009/7–8, 108–112, itt: 108.

⁵ Dolf STERNBERGER, *Schriften*, 10, *Verfassungspatriotismus*, Frankfurt am Main – Leipzig, Insel, 1990, 13–16.

⁶ Herfried MÜNKLER, *Die Deutschen und ihre Mythen*, Berlin, Rowohlt, 2009, 9. A kijelentés elnagyolt, s maga Münkler is finomítja. Elsősorban a hagyományos történelmi és politikai mítoszokra vonatkozik, s nem a mitikus gondolkodásra általában.

II.

A szovjet megszállási övezetben megjelent első újságcikk Körnerről 1946 januárjában még a legenda felülvizsgálatát sürgeti, s egyben annak hamisságára utal.⁷ Az emlékezetpolitikai fordulat a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) 1952-ben megrendezett II. pártkonferenciáján következett be. Walter Ulbricht, a párt vezetője, meghirdette a szocializmus építésének programját. A Szabad Nép korabeli híradása szerint megérték a „politikai és gazdasági feltételek, valamint a munkásosztály és a dolgozók többségének öntudata olyannyira kifejlődött, hogy a szocializmus felépítése a Német Demokratikus Köztársaságban alapvető feladattá vált”.⁸ Az új és gyökértelen államnak új hagyományra és a múlt új narratíváira volt szüksége. Ahogyan Jan és Aleida Assmann fogalmazott: „[a]z uralomnak [...] származásra van szüksége”.⁹ Walter Ulbricht beszédében a következőket mondta:

A hazafias tudat és a népünk nagy hagyományai felett érzett büszkeség éledezik. Mindenki megérti, hogy a nemzeti egységért¹⁰ vívott harcban mily nagy jelentősége van a német történelem kutatásának és a fontos hagyományok ápolásának, különösen arra való tekintettel, hogy az amerikai megszállók mennyire feledtetni igyekeznek népünk jelentős vívmányait.¹¹

A történettudománnyal kapcsolatosan leszögezte, hogy a korábbi történelemkép az uralkodó feudális és tőkés osztály érdekeit szolgálta, ezért újat kell alkotni. A múlt új konstrukcióját Ulbricht szerint a termelési viszonyok kontextusában kell megalkotni, s az új történelemnek a dolgozó nép történelmének kell lennie. A kutatás legfontosabb témáinak a munkásmozgalmat, a Goethe-kor klasszikus örökségét, valamint

⁷ „eine Zeitwende wie die unsrige gebietet aber, gründlich nachzusehen, ob alle Götter auch wirklich solche Verehrung verdienen oder ob nicht ein Jahrhundert lang Götzendienst getrieben worden ist.” („Egy olyan történelmi forduló, mint a miénk megköveteli, hogy alaposan felülvizsgáljuk, csakugyan akkora tiszteletet érdemel-e minden Isten, s hogy nem bálványimádást folytattunk-e egy évszázadon át.”) Arno VOIGT, *Die Theodor-Körner-Legende*, Berliner Zeitung, 1946. január 5., 3.

⁸ Stefan HEYMANN, *A német egységért, a békéért és a szocializmusért folytatott harc három esztendeje*, Szabad Nép, 1952. október 6., 3. Stefan Heymann rendkívüli követ cikke e helyen Walter Ulbricht beszédéből idéz.

⁹ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 71. A mondat Aleida Assmannál is felbukkan: Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, Beck, 1999, 138.

¹⁰ Ez akkor a két Németország egyesülésére vonatkozott, mert a keleti fél csak az 1970-es években mondott le a két ország egyesítésének tervéről.

¹¹ Wolfgang Walter PÜSCHEL, *Der Sänger der Schwarzen Freischar: Eine Erzählung um Theodor Körner*, Berlin, Neues Leben, 1954, [5]. (Amennyiben azt külön nem jelzem, itt és a továbbiakban az idézeteket a saját fordításomban közlöm. – K. K.) Ulbricht beszédének hosszabb részeit, az itt idézett helyet is, lásd Walter ULBRICHT, *An die wissenschaftlichen Traditionen anknüpfen: Förderung der Wissenschaft*, Berliner Zeitung, 1952. július 11., 4.

általában a forradalmi- és szabadságmozgalmakat nevezte.¹² Az új narratíva mérföldkövei később ennek megfelelően a 16. századi parasztfelkelések, a napóleoni idők tömegmozgalmai, a Vormärz demokratikus tendenciái, az 1848/49-es forradalmak, a baloldali hagyomány és különösen a munkásmozgalom voltak. Ulbricht a napóleoni háborúkkal kapcsolatosan mások mellett név szerint is említette Theodor Körnert, akivel a történetírásnak foglalkoznia kell, s nevét összekötötte a munkásmozgalom fontos alakjaival. Egy hónappal később Erich Honecker, a német kommunista ifjúsági szövetség (FDJ) központi tanácsának ülésén megismételte Ulbricht beszédének ezen részét, s Körnert Thomas Münzer, Neithardt von Gneisenau, Adolf Freiherr von Lützow és Ernst Moritz Arndt társaságában említette.¹³

A NSZEP 1952-es programjának hamarosan a szépirodalomban is eredménye lett. Több kiadó is sorozatot indított, s a preferált történelmi alakok és események tucatjairól születtek regények. A Rütten & Loening Kiadó a *Große Patrioten* (Nagy patrióták) című sorozatban közölt regényes életrajzokat a múlt kiválasztott híreseiről. A sorozat huszonnégy kötetét sikerült azonosítanunk az 1954–1956 közötti időben.¹⁴ Életrajzot kapott többek között Joachim Nettelbeck (1738–1824) és Ferdinand von Schill (1776–1809), valamint Ernst Moritz Arndt (1769–1860) és Gerhard Johann David von Scharnhorst (1755–1813), a porosz katonai reformok atyja is. A serényebb alkotók, Rosemarie Schuder és Helmuth Miethke, három-három regénnyel jelentkeztek két év alatt, de Bert Brennecke egyenesen négyet írt. E kampány keretében a Verlag der Nation *Kleine nationale Bücherei* (Kis nemzeti könyvtár) című sorozatában is megjelent 1953 és 1954 között legalább hét regény a napóleoni háborúk alakjairól.¹⁵ Theodor Körnerről összesen három regény keletkezett ezekben az években.¹⁶ A következőkben ezeket vesszük szemügyre. Körner személyének, mint látjuk, kiemelt szerepe volt az újrahasznosított nacionalista hagyományban, s a szövegek Körner-képe egyben paradigmátikusán mutatja a nacionalizmus recepciójának NDK-beli folyamatait.

¹² ULBRICHT, *i. m.*, 4.

¹³ ERICH HONECKER, *Die Aufgaben der deutschen Jugend beim Kampf um Frieden, Einheit, Demokratie und Sozialismus*, Neues Deutschland, 1952. augusztus 16., 3.

¹⁴ A Német Nemzeti Könyvtár katalógusa alapján.

¹⁵ A Német Nemzeti Könyvtár katalógusa alapján. A 2. és 4. darabot nem sikerült azonosítanunk. A katalógus egyébként keveri a *Kleine nationale Bücherei* és a *Kleine Bücherei des Marxismus-Leninismus* (A marxizmus-leninizmus kiskönyvtára) című sorozatok köteteit.

¹⁶ Sorrendben Hans LÖWE, *Sänger und Held: Eine Erzählung aus dem Leben Theodor Körners*, Berlin, Verlag der Nation, 1953; PÜSCHEL, *i. m.*; Claus BACK, *Leier und Schwert: Eine historisch-biographische Erzählung über Theodor Körner*, Berlin, Rütten & Loening, 1956.

III.

1953-ban Fritz Lange¹⁷ a Neues Deutschlandban egy 34.000 karakter terjedelmű Körner-életrajzt jelentetett meg. A cikk szerint Körner az ifjúság példaképe, akit nem elsősorban verseinek esztétikai értéke, hanem önfeláldozó hősiessége, a szó és a tett egysége érdemesít az utókor tiszteletére. A tanulmány végén Engels egy írására támaszkodva a napóleoni háborúk korszakának jelentőségét és a jelen számára való fontosságát hangsúlyozza Lange. Az NDK-ban újrahasznosított nacionalista hagyomány természetesen az akkori jelen igényei szerint aktualizált változat volt, melynek legfontosabb jegyeit a következőkben látjuk.

Az osztályharc mindenhatósága átstrukturálta a társadalom képét. A 19. század német történelme egyebek mellett az ipari forradalom története is volt, amelyet a fejlődés mellett egy sor szociális probléma kísért, egyebek mellett a falusi népesség elszegényedése, a városi proletárság és a nyomor megjelenése, a munkásmozgalom megszületése. A 19. század nacionalista hagyományában mindennek nem találjuk nyomát, mert a nacionalizmus csak egy nagy exklúziót és inklúziót ismer: a saját, homogén kollektíva (én/mi) áll szemben az ellenséggel, a másikkal, az idegennel. Ernst Moritz Arndt *A német hazája* (Des Deutschen Vaterland, 1813) című verse szerint a német ember számára minden francia ellenség, s minden német barát.¹⁸ A saját csoporton belül tehát nincsen törésvonal, határ. A szocialista narratíva világképében az ellenség sem volt már pusztán nemzeti alapon kódolható. Napóleon ugyanis „a rabló francia nagyburzsoázia szoldateszkája” volt,¹⁹ azaz nem a francia nép támadt a németre, hanem a francia burzsoázia, s a német nagytőke ugyanúgy ellenség volt, mint a francia. Az alapvető határvonal tehát a dolgozó nép és a kizsákmányolók között húzódik, azaz létrejött egy törésvonal a sajáton belül is.

Az osztályharcos világkép szerint erős volt a kollaboráció a német és a francia uralkodó osztályok között, amit a regények természetesen erős kritikával illetnek. A 19. század hagyományában még „csak” két, viszonylag jól körülírható területre korlátozódott a sajáton belüli kritika: a Napóleonnal szövetségben álló német államok (Rajnai Szövetség) fejedelmeire, illetve a porosz király határozatlanságára. Utóbbi kiegészült a népfelkelő csapatokkal szembeni bizalmatlanság vádjával. Azonban e korlátozott kritika is csak a liberális szövegekben jelent meg. A szocialista narratívában

¹⁷ Fritz LANGE, *Theodor Körner*, Neues Deutschland, 1953. május 24., 6. Nem sikerült azonosítanunk a szerzőt.

¹⁸ „Wo jeder Franzmann heißt Feind, / Wo jeder Deutsche heißt Freund –” (Ernst Moritz ARNDT, *Gedichte*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1860, 235.) Gulyás Pál fordításában e helyet gyakorlatilag átírta: „Ott a németnek a hona, [...] / hol ellenség minden csalárd, / ahol a derék jóbarát –” (*A német líra kincsháza*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Európa, VI, 11.). A fordításban így a német–francia differencia nem a nemzetiségből fakad, hanem erkölcsi jellegű. Az erkölcs viszont nem a nemzetiség jegye lesz, azaz a franciák a fordítás szerint nem definitíve erkölcstelenek.

¹⁹ LANGE, *i. m.*, 6.

a Rajnai Szövetség fejedelmeinek együttműködése mellett a teljes arisztokrácia és nemesség válik kollaboránssá, s társul hozzájuk a nagytőke is. Ők mind a háború haszonélvezőiként jelennek meg, s a konfliktus egész terhét a „dolgozó” nép viseli. A nép együttal az egyetlen igazi ellenálló erő lesz.

Harmadsorban az orosz–német fegyverbarátságot említjük. Mint tudjuk, 1813-ban létrejött az orosz–osztrák–porosz szövetség, s az európai hadszíntereken és városokban feltűntek az orosz és kozák csapatok. Oroszország európai imázsa hagyományosan rossz volt. Az oroszok a Völkertafel²⁰ utolsó előtti helyét foglalják el („Muskawith”, vagyis moszkovita), azaz utánuk már csak az Oszmán Birodalom pogány lakói következnek. Wolfgang Eismann *A vad barbár moszkowita* (Der barbarische wilde Moskowit) című tanulmányában megállapítja, hogy ez a kép régi német és európai sztereotípiának tekinthető.²¹ A cár despotaként, az alattvalók született rabszolgaként, a kozákok pedig egzotikus barbárokként jelentek meg.²² Ebben csak rövid életű közjáték volt a napóleoni idők együttműködése,²³ melynek során az oroszok pozitív kontextusban is megjelentek névtelen történeti népekekben.²⁴ A Vormärz időszakában viszont újra megerősödtek a régi sztereotípiák, amiben jelentős szerepe volt a lengyel fölkelés leverésének (1831) és Oroszország szerepének az 1848-as forradalmakban.²⁵ Mindezek fényében igen feltűnő az az alapvető fordulat, mely az NDK-ban megjelenő irodalmi szövegek Oroszország-képében látható. A Körner-regények mindegyike igen meleg viszonyt rajzol Körner, Lützow csapata és az őket kísérő kozákok között, ami nincs összhangban Körner emlékezetének korábbi irodalmi hagyományával. Az oroszbarát szemlélet nyilván az NDK-szovjet fegyverbarátság előképe lett.

Negyedszer a regényekben megjelenő poetológiai reflexiókat említjük, melyek megfelelnek a párt ideológiájának. Legfőképpen az elkötelezett művészet és művész követelménye említendő. Wolfgang Püschel regényének Körner-figurája Bécsben megismeri a városi nép nyomorát, s ezért határozza el, hogy költészetét a „jó ügy” szolgálatába állítja.²⁶ Mindez általában Goethe kritikáját is jelentette a regényekben, noha a weimari klasszika humanizmus-ideálja egyébként része volt az NDK hivatalos értékrendjének.

²⁰ *Europäischer Völkerspiegel: Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, hg. Franz K. STANZEL, Heidelberg, Winter, 1999. A képeket lásd a kötet belső borítóján, az átiratot 39–40.

²¹ Wolfgang EISMANN, *Der barbarische wilde Moskowit: Kontinuität und Wandel eines Stereotyps = Europäischer Völkerspiegel, i. m.*, 283–297, itt: 284–285.

²² Walter PAPE, „Juchheirassa, Kosacken sind da!” *Russen und Rußland in der politischen Lyrik der Befreiungskriege = Russen und Rußland aus deutscher Sicht: 19. Jahrhundert: Von der Jahrhundertwende bis zur Reichsgründung (1800–1871)*, hg. Mechthild KELLER, München, Wilhelm Fink Verlag, 1992, 290.

²³ *Uo.*, 295.

²⁴ *Uo.*

²⁵ Walter PAPE, *Eispalast der Despotie: Russen- und Rußlandbilder in der politischen Lyrik des Vormärz (1830–1848)*, = *Russen und Rußland aus deutscher Sicht, i. m.*, 435–472, különösen 436–439, 453–456, 468–471.

²⁶ PÜSCHEL, *i. m.*, 67.

A szociális elkötelezettség – a regény utószava szerint – népdalszerű hanggal társult, amelyben Körner költői nyelve kiteljesedett.²⁷

A szocialista történelmi narratíva ezen elemei mind megjelennek az itt említett regényekben is. Wolfgang Püschel (1927–2005)²⁸ Körner életének utolsó estéjét rajzolja meg Gottesgabe falu egyik udvarházában, ahol a tisztek az úri traktusban vacsoráznak, s a költő a társaságnak elmeséli életét. Meghatározó élményei a néppel való érintkezésből fakadtak. Bányászati tanulmányai idején megismerte a munkások nehéz sorsát,²⁹ Bécsben pedig, mint említettük, a nagyvárosi nyomort. Ugyanezt ismétli Hans Löwe is, akinek regényében Körner háborús sebesültekkel, családtagjaikat elveszített emberekkel, s tiroli menekültekkel találkozik, s ennek fényében értéktelennek látja korábbi életét.³⁰ Mindez, valamint Humboldt kommentárjai felébresztik benne a hazafias érzéseket, azaz nem kulturális hatások vezetnek, ahogyan ez a korábbi Körner-képben szokásos volt, hanem a társadalmi viszonyok, az igazságtalanság és a kizsákmányolás élménye. A figura ideológiai fordulata saját társadalmi környezetének elutasítását is jelenti: „A számtalan soirée, bál és fogadás”, meséli Körner, melyeket „a legválogatottabb társaság házaiban minduntalan látogatnom *kell*ett, hamarosan fárasztani kezdtek.”³¹ Körner ideológiai fordulata a szolgálólánnyal (Mária) való rövid románcában is megtestesül. A leány maga is áldozata a történelmi szituációnak, jegyesét a franciák megölték, amikor annak utolsó tehenét elhajtották.³² Mária kezdetben tiszt úrnak szólítja Körnert, aki viszont megpróbálja áthidalni a társadalmi különbségeket, s udvarol a lánynak, miközben az felszolgál. Mária (helyesen) úgy érzi, hogy egy világ választja el őket egymástól, de azt is gondolja, hogy Körner más, mint az udvarház távollévő urai, s egy rövid időre megszűnni látszik a közöttük lévő nagy társadalmi különbség.³³

Püschel, mint látjuk, végtelenül leegyszerűsített, sztereotip társadalom- és történelemképpel operál. Ezt helyenként azzal éri el, hogy a tanulságok a tanulatlan szolgálólány (Mária) horizontjában és megfogalmazásában jelennek meg. A történelmi reflexiók azonban akkor is leegyszerűsített változatban olvashatók, ha Körner szájából halljuk azokat. A németül nem értő közökhöz intézett tüzes beszéde szinte ironikusan mutatja ezt:

Orosz bajtársak! Messzi földről jöttök, de ott oly forrón szeretik a szabadságot, mint nálunk. Ezért harcoltok velünk a francia császár ellen, aki elfojtja a szabadságot. Veletek együtt fogjuk legyőzni a zsarnokot.³⁴

²⁷ Horst KRÜGER, *Nachwort = Uo.*, 132.

²⁸ Polgári nevén Walter Schell.

²⁹ PÜSCHEL, *i. m.*, 78–79.

³⁰ „Und plötzlich erscheint ihm all sein bisheriges Treiben kindisch und tölpelhaft.“ („S hirtelen gyerekesnek és ostobának tűnt fel előtte minden, ami eddig éltette és ösztönözte.“) LÖWE, *i. m.*, 25.

³¹ PÜSCHEL, *i. m.*, 42. (kiemelés tőlem)

³² *Uo.*, 11.

³³ „Heute war diese Welt scheinbar zusammengeschmolzen.“ (*Uo.*, 22.)

³⁴ *Uo.*, 14.

E leegyszerűsített narratíva arra is emlékeztet bennünket, hogy a Körnert tárgyáló regények nemcsak a propaganda eszközei voltak, hanem a populáris kultúra részei is.³⁵ Az itt tárgyalt Wolfgang Walter Püschel például elsősorban ifjúsági kalandregények szerzője volt. Az *Osceola oder Seminolenkrieg in Florida* (1960)³⁶ című regényéből a DEFA NDK–bolgár–kubai koprodukciónban népszerű kalandfilmet is készített³⁷ Gojko Mitić, a 'szocialista Winnetou' főszereplésével.³⁸

A szocialista narratíva elemei különböző mértékben vannak jelen a regényekben. Claus Back például nem törekszik arra, hogy Körnert Püschelhez hasonlóan vérbeli plebejussá alakítsa, de az osztályharc Back regényének is központi eleme, mely elsősorban a nemesi származású lipcsei diákok figurájában jelenik meg. Ők világosan látják a nacionalizmus számukra veszélyes, demokratikus ígérletét,³⁹ s ezért elutasítják azt a baráti-bajtársi viszonyt, mely a polgári diákegylet (Burschenschaft) tagjai között látható. Egyikük így fogalmaz:

Nöbdenitz ura vagyok, s a titkárom, könyvtárosom, házitanítóm – s a fene se tudja, hogy ezek a polgári éhenkórászok micsoda hivatalokat álmodnak még maguknak az egyetem után – egy reggel tegezve köszönt majd s »drága testvérnek és bajtársnak« szólít!⁴⁰

A regények irodalomról vallott nézetei is a keletnémet kormánypárt kultúrpolitikai elveit tükrözik. Löwe regényében Körner az önkéntes katonai szolgálat alatt megismeri az 'életet', s korábbi művei ennek fényében értéktelenné válnak. Ma már, mondja az elbeszélő átélt beszéddel, Körner nem tudna a *Knospen*hez hasonló verseket, vagy ócska tréfákat írni alexandrinusokban, s még a *Zriny*-féle „patetikus szörny” sem lenne lehetséges. Ami ugyanis most forr benne, az „a valóban megélt életből”

³⁵ Részletesebben lásd Kálmán Kovács, *Patriotisch-politische Dichtung der Napoleonischen Kriege: Theodor Körner = Einführung in die Trivialliteratur*, hg. Zoltán Szendi, Bp., Bölcsész Konzorcium, 2006, 181–182.

³⁶ Walter Püschel, *A törzsfőnök lánya: Kalandos regény*, ford. Fazekas László, Bp., Móra, 1973.

³⁷ 1971-ben, rendezte Konrad Petzold.

³⁸ Karl May sikeres vadnyugati regényeit mind az NSZK-ban, mind pedig az NDK-ban megfilmesítették. A nyugati produkciókban a francia Pierre Brice (1926–2005) alakította Winnetout, a keletiekben pedig a jugoszláv (szerb) Gojko Mitić (1940–).

³⁹ A nacionalizmus a közös ügyért küzdők számára az egyenlőséget és a részesedés ígérletét jelentette a közösség és az ország feletti hatalomban. Ute Planert a halálban elnyert egyenlőségről beszél („Egalität im Tod“): Ute Planert, *Wann beginnt der »moderne« deutsche Nationalismus? Plädoyer für eine nationale Sattelzeit = Die Politik der Nation: Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760–1960*, hg. Jörg Echternkamp, Sven Oliver Müller, München, Oldenbourg, 2002, 47. Jeismann is hasonlóan fogalmaz: „[...] in der nationalen Gesinnung und Opferbereitschaft zeigt sich die ‚égalité‘ der Bürger“ („a polgári egyenlőség a nemzeti érzületben és áldozatkészségben mutatkozik meg”). Michael Jeismann, *Das Vaterland der Feinde: Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich, 1792–1918*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1992, 154.

⁴⁰ Back, *i. m.*, 24.

fakad.⁴¹ Az élménylíra hagyománya és a realizmus programja fényében, a Körner-recepcióban példátlanul, az egész harci líra előtti életmű válik értéktelenné, azaz a *Zriny* is. Mindez az utószó szerint az irodalmi formák használatában is megjelenik, Körner ugyanis rátalál a népdalszerű hangra, ahogyan az Püschel regényének utószavában olvasható.⁴² Claus Back is ezt ismétli, akinek regényében Humboldt azért dicséri Körnert, mert annak két dalát⁴³ is népdalként éneklük a hajósok. Meg kell jegyeznünk, hogy a népdalszerűsége tette utalás légből kapott állítás, mert Körner költészetét a metrikus és strófikus formák artisztikus gazdagsága jellemzi. A regények nem részletezik ugyan, hogy mit értenek népdalszerű hangon, de Heine költészetének négysoros népdal-pretextusai nem, vagy alig találhatók meg Körner lírai költészetében.

IV.

Az ötvenes évek Körner-konjunktúrája hamarosan véget ért. A Horst Haase által szerkesztett félhivatalos irodalomtörténet, a hetvenes években önálló fejezetben tárgyalta ugyan az NSZEP konferenciája által elindított fordulatot, azt jelentősnek tartotta,⁴⁴ de az akkor keletkezett műveket már sematikusnak ítélte. Claus Back *Leier und Schwert* (Lant és kard) című regényét nevesíti is a „mechanikusan” aktualizáló művek között.⁴⁵ 1983-ban azonban egy újabb Körner-regény, Ulrich Völkel *Mit Leier und Schwert...* (Lanttal és karddal) című műve⁴⁶ jelent meg, mely az NDK történetének és emlékezetpolitikájának újabb fordulatát, a hetvenes évek szituációját mutatja. A regény bizonyos feltűnést keltett, fontos orgánumok közöltek róla recenziókat.

A regény reflektál az NDK történetének új szituációjára. A hatvanas évek végén Walter Ulbricht hatalma megingott, s 1971-ben Erich Honecker vette át az NDK kormánypartjának vezetését. A Központi Bizottság előtt mondott beszédében kijelentette, hogy az irodalom és művészet területén nincsenek többé tabuk,⁴⁷ az írószövetség

⁴¹ „Jetzt könnte er keine »Knospen« mehr Dichten, keine läppischen Schwänke in Alexandrinern, ja nicht einmal mehr dieses pathetische Monstrum, den »Zriny« – was jetzt in ihm gärt [...], ist echter, entspringt dem wirklich erlebten Alltag.“ LÖWE, *i. m.*, 33.

⁴² KRÜGER, *i. m.*, 132.

⁴³ BACK, *i. m.*, 53. Vélhetően a *Schifferlied* és a *Morgenlied der Schiffer* című versekre való utalás. Lásd Theodor KÖRNER *Werke*, I-II, hg. Adolf STERN, Stuttgart, Union Deutsche Verlagsgesellschaft, é. n. [1890], I, 222, 223.

⁴⁴ *Geschichte der deutschen Literatur*, 11, *Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratischen Republik*, hg. Horst HAASE, Berlin, Volk und Wissen, 1976, 305.

⁴⁵ *Uo.*, 307.

⁴⁶ Ulrich VÖLKE, *Mit Leier und Schwert. Roman um Theodor Körner*, Berlin, Verlag der Nation, 1983. A második (1984) kiadást idézzük.

⁴⁷ Wolfgang EMMERICH, *Die Literatur der DDR = Deutsche Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hg. Wolfgang BEUTIN, 4. überarb. Aufl., Stuttgart, Metzler, 1992, 501.

két évvel később tartott 7. kongresszusa pedig állást foglalt az esztétikai sokszínűség mellett.⁴⁸ Az első években valóban a nyitás jelei mutatkoztak, ekkoriban jelent meg például Ulrich Plenzdorf *Die neuen Leiden des jungen W.* (Az ifjú W. új szenvedései, 1972) című regénye, Christoph Hein pedig 1985-ben publikálta *Horns Ende* (Horn halála) című művét, melyben a sztálinista múltat tematizálta. Az NDK vezetése azonban hamarosan fékezni próbálta a folyamatokat, amit Wolf Biermann állampolgárságának megvonása mutatott 1976-ban.

Völkel regénye ezen új szituációt tükrözi. Legfontosabb újdonságait a következőkben látjuk: (1) Körner emlékezete – Jan Assmann szóhasználatával⁴⁹ élve – kihűlni látszik. (2) Az osztályharc szerepe csökken a regény világában. (3) Az elbeszélői diskurzus polifonná válik. (4) A mítosz kihűlése az anyag új aktualizálását jelenti, azaz új mítoszok váltják a régieket, melyek az NDK 70-es és 80-as éveit idézik. Ezek között a cenzúrát, a regényalakok erős szexualitását és végül Magyarország idealizált képét említjük, melyben a magyarok a szabadság letéteményesei lesznek.

Körner emlékezetének kihűlése a nacionalizmus hagyományának kritikusabb kezelését jelzi az NDK-ban. A regény egyik recenzense, Elke Mehnert szerint Körner már nem aktuális része az NDK kulturális örökségének,⁵⁰ s ennek okát a költő 1945 előtti nacionalista és sovinszta recepciójában⁵¹ látja, melytől a recenzens elhatárolódik, s kifejti, hogy Körnert „recepciójának módja”⁵² választja el a jelentől. Így véli ezt Werner Neubert is.⁵³ Mint látható, egyikük sem Körnert, hanem Körner nacionalista emlékezetét utasítja el. Neubert éppen azért dicséri Völkel, mert a szerző megtisztította Körnert ezen „átkozott” mítoszoktól.⁵⁴ A megtisztított Körner-kép, s vele persze a Körner-életmű, elfogadható lenne tehát. Völkel valóban csökkenti a múlt mitikus olvasatát, sőt reflektál a mítoszképzés 'szuprafaktikus' jelenségére is.⁵⁵ A regény cselekményében láthatóvá válik az a tény, hogy Lützow csapata, melyben Körner szolgált, a költő haláláig nem, vagy alig vett részt említendő harci cselekményekben. Látjuk a mítosz születését, s azt is, hogy az nem tényeken alapul, s hogy az emlékezetközösség a tényleges katonai sikerek hiányában virtuális valóságot teremt önmaga számára.⁵⁶

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Jan ASSMANN, *i. m.*, 68–71.

⁵⁰ Elke MEHNERT, *Ulrich Völkel: Mit Leier und Schwert: Roman um Theodor Körner*, Der Deutschunterricht, 1985/10, 507.

⁵¹ Uo., 508.

⁵² Uo., 507.

⁵³ Neubert Körner emlékezetének sovinszta jellegéről beszél Werner NEUBERT, *Mit Leier und Schwert: Über den literarischen Umgang mit deutscher Geschichte*, Neue deutsche Literatur, 1984/8, 153.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A divatos posztfakticitás fogalmát módosítjuk itt. A szuprafakticitás kifejezés igen jól használható arra a jelenségre, hogy a forró emlékezet függetleníti magát a tényektől. Ahogy Jan Assmann fogalmazott, a kulturális emlékezet számára nem a „faktikus” (faktisch), hanem csak az emlékezetben élő történelem számít. A 'poszt' előtag olyan időbeliséget kölcsönöz a posztfakticitás fogalmának, mely egy korábbi faktikus állapotot tételez, ami az emlékezetelmélet szerint nem létezett.

⁵⁶ VÖLKELE, *i. m.*, 398.

Az osztályharcos szemlélet változása abban mutatkozik meg leginkább, hogy a fejlődés tulajdonképpen letéteményese már nem kizárólag a dolgozó nép, s a polgári vagy nemesi származás nem predesztinálja teljes mértékben a figurákat. Ebből sok minden következik mind az elbeszél regényalakok, mind pedig a fiktív elbeszélő számára. A narrátor már nem érzi úgy, hogy a figurákat pusztán 'kétes' származásuk miatt legitimálni kell.⁵⁷ Ugyanakkor az a kényszer sem merül föl, hogy minduntalan Tiborcok, lázadó parasztfiúk, vagy szegénysorsú szobalányok lépjenek föl, s képviseljék a nép hangját. Míg például Püschel írásában Körner a halála előtti estén a szobalánnyal kokettál, aminek fontos ideológiai jelentése van, addig Völkelnél Körner vad táncba kezd egy szolgálólánnyal, ami azonban nem az osztálykülönbségek eltűnését, hanem a háborúban eldurvult erkölcsöket mutatja, s az elbeszélő „féktelen és groteszk” dolognak minősíti az egészet.⁵⁸

A polifon kódoltságra utalt Anneliese Löffler recenziója, mely szerint a regény sem hősnek, sem pedig antihősnek nem mutatja Körnert.⁵⁹ Hozzáteesszük ehhez, hogy Völkel határozottan taszító, öntelt figurának festi a költőt, aki ugyan nevelődni látszik, de összességében nem válik szerethetővé. A figura liminális osztályhelyzete is természetessé lesz. Körner regénybeli barátja, a zsidó származású Mordechai, fel is teszi a kérdést, hogy vajon ki volt az igazi Körner, a „hazafias költő” vagy a „szkeptikus burzsoá”.⁶⁰ Előbbi nyilván a rajongó pátoszt jelenti, s ezzel áll szemben a távolságtartó attitűd, amit az elbeszélő polgári magatartásnak minősít.⁶¹ Azt, hogy a polgári kultúra bizonyos mértékben rehabilitálódik, a Körner család emlékére Drezdában fölállított emlékmű is jelezte a rendszerváltás előtti években. Wolf-Eike Kuntsche *A Körner család és köre Drezdában* (Die Familie Körner und ihr Kreis in Dresden, 1985–1987) című alkotása nem Theodor Körnernek, hanem a Körner családnak és körének állított emléket, azaz a weimari klasszika és a Bildungsbürgertum, vagyis a polgári kultúra emlékműve volt.

A Körner-mítosz aktualizálásával kapcsolatosan elsőként a cenzúrát említjük. Völkel regényében egy hosszú fejezetben Schiller *Ármány és szerelem* című drámájának bemutatóját látjuk a bécsi Burgtheaterben. A darab egy a cenzúra által nevésegesen megcsonkított változatban került színpadra, amit a közönség gúnyosan kommentál.⁶² Később egy főúri szalon vendégei annak apropójából beszélgetnek a cenzúráról,

⁵⁷ Van olyan recensens, akinél még fölbukkan ez a kényszer. Mehnert Körnerről szólva „egy – egyébként szociálisan privilegizált helyzetű – fiatalember”-ről beszél. MEHNERT, *i. m.*, 155. A kritikus freudi első-lása jól mutatja az elnyomott osztályharcos reflexeket.

⁵⁸ VÖLKELE, *i. m.*, 420.

⁵⁹ Anneliese LÖFFLER, *Lieder für den Tag, die bis heute Bestand haben: Ein Roman um Theodor Körner von Ulrich Völkel*, Berliner Zeitung, 1984. március 27., 7.

⁶⁰ „Wer war nun der wirkliche Körner – der patriotische Dichter oder der skeptische Bourgeois?” VÖLKELE, *i. m.*, 232.

⁶¹ Megjegyezzük, hogy a figura szerepeltetésének van egy antiszemita dimenziója, amire azonban hely hiányában itt nem térhetünk ki.

⁶² VÖLKELE, *i. m.*, 106.

hogy Körner új darabját nem engedték bemutatni. Pereira-Arnstein grófnő kérdésére, hogy mit tesz most Körner, ezt válaszolja a költő:

- Semmit, mondta [Körner - K. K.] vállát vonogatva. Megtanultam, hogy a cenzúrával kapcsolatban az a legjobb, ha vigyázok arra, hogy ne köthesse nekem bele semmibe.
- Bravo! - kiáltotta Mordechai. Minden szerző a fejében hordja majd a maga kis cenzorát, amelyik előbb jelez majd, mint ahogy a rendőrbilincs kattanna. Egy idő után az állam fölszámolja majd az ellenőrző apparátusát, mert a költő urak maguk harapnak a zablára és leimádkozzák majd állítólagos szabadságuk rózsafüzérééről, hogy *Nincsen többé tabu, nincsen többé tabu*. Az állam tiszta, mert az írók maguk piszkolják be magukat.⁶³

Nem nehéz észrevennünk, hogy a cenzúra és öncenzúra diskurzusa az NDK viszonyaira reflektál, s Erich Honecker tabukra vonatkozó ígéretét idézi ironikusan. Egyedülálló a Körner-recepció történetében, hogy a költő a hatalommal kollaboráló művész megtestesítője lesz. A német szöveg „Überwachungsapparat” kifejezése ezen túl a 20. századi totalitárius rendszerekre utal. Bécs világát a korábbi regényekben is erős politikai elnyomás jellemzi, azokban azonban ez az alsóbb néprétegekre korlátozódik. Völkel művében viszont az egész társadalom szenved az elnyomástól, s Metternich világa egy rendőrállam, egy totális diktatúra képét ölti magára, erősen emlékeztetve az NDK rendszerére.

A szexualitás, a testiség erős jelenléte újdonság a Körner-emlékezet szövegeiben. A 19. századi recepció általában elnyomta e témát, s Körner ártatlan ifjúként jelent meg, hiszen a haza oltárán feláldozandó „báránynak”, ártatlannak kellett lennie. Völkel ezzel szemben mind Körnert, mind az őt körülvevő nőalakokat is erős testiséggel jeleníti meg. A költő és menyasszonya (Antonie Adamberger) az egyik jelenetben forró ölelések után a fűbe hanyatlik. A nő végül legyőzi ugyan ösztöneit, de azok erős jelenléte jól látható marad. A szexualitás emancipációját látjuk abban is, hogy Körner két nő között ingadozik. Menyasszonya mellett a Karlsbadban megismert Marianne Salinghoz is vonzódik, aki viszonozza is ezt a vonzalmat. Körner utolsó bécsi estéjén a nő felkeresi legénylakásán a költőt, de szinte menekülve távozik, mert „tudta, hogy

⁶³ „»Nichts«, entgegnete er achselzuckend. »Für die Zukunft merke ich mir eben, daß die beste Lösung, der Zensur zu begegnen, darin besteht, selbst auf mögliche Anstößigkeiten zu achten.« / »Bravo!«, rief Karl Mordechai. »Alle Autoren bauen sich ihren eigenen kleinen Zensor in den Gehirnkasten, der schneller klick sagt, als die Polizei klack machen kann. Nach einiger Zeit wird der Staat den Überwachungsapparat auflösen, weil sich die Herren Dichter selbst die Kandare anlegen und am Rosenkreuz ihrer vermeintlichen Freiheit den Text herunterbeten: *Es gibt keine Tabus, es gibt keine Tabus*. Der Staat ist sauber, weil sich die Literaten selbst beflecken. Grandios!« Er lachte bitter.” VÖLKELE, *i. m.*, 106–107. (kiemelés tőlem)

nem tud vágyainak ellenállni, ha marad”.⁶⁴ Völkel regényében egyenesen ez a szerelmi dilemma lesz az egyik oka annak, hogy Körner katonának áll, a férfi mintegy elmenekül a választás elől. Ez természetesen jelentősen átalakítja a figura korábbi hazafias motivációját. Mindez véleményünk szerint a hetvenes évek NDK-jának szabadabb szexuális gyakorlatát is idézi, melyre Esterházy Péter is utal, amikor a német egyesülés igazi vesztesének a közép-európai férfit nevezi, mert, mint írja, „nincsen többé, nincsen a teremtésben többé az, amit úgy hívtunk: az endékás csajok”.⁶⁵

Ezzel el is érkeztünk a regény számunkra talán legfontosabb új mítoszához, melyben Magyarország a nyugat előképe, s a szabadság hazája lett. A magyar szál értelem-szerűen Körner *Zrinyi*-jével kerül a regénybe. Egy a 19. századi német kézikönyvekben felbukkanó vélemény szerint Körnert a Bécsben tartózkodó Kisfaludy Károly ismer-teti meg a Zrínyi-témával, s ezt a verziót a magyar szakirodalom is átvette.⁶⁶ Völkel is ezt követi, de nála nem Kisfaludy Károly, hanem egy Imre Sándor nevű regényalak ajánlja Körnernek a témát.⁶⁷ A Kisfaludy társaságában lévő magyarok a szabadság-szeretet és a függetlenség iránti elkötelezettség megtestesítői lesznek, mindnyájan jakobinusok, s egyikük rokonát kivégezték a Martinovics-féle összeesküvésben vállalt szerepe miatt. Az összeesküvés némi csúsztatással egy igen aktuális forradalmi ese-ményként jelenik meg a regény cselekményének idejében (1812), s a magyar figurák mind ennek holdudvarában élnek.

Magyarország, a szovjet szféra legvidámabb barakkja, az NDK-felől nézve a sza-badság vágyott honaként jelent meg több irodalmi szövegben és filmben is. Említ-hetjük Franz Fühmann *Huszonkét nap...* című magyarországi útirajzát (1973),⁶⁸ vagy Siegfried Lenz *A Balaton hullámai* (Die Wellen des Balaton, 1973) című novelláját, mely utóbbi a kelet- és nyugatnémet családok balatoni találkozásait írja le. Legújab-ban Dalos György *Balaton-brigád*,⁶⁹ s persze Ingo Schulze *Adam és Evelyn* című regé-nye emlékeztet erre a motívumra. Ahogyan az egyik szereplő fogalmaz: „Ez itt már majdnem Nyugat, nem igaz?”⁷⁰ Völkel regényében a Kisfaludy körül megjelenő sza-badságszerető magyarok e hagyomány részei.

⁶⁴ „Marianne wußte, daß sie gehen mußte. Wenn sie zögerte, verlor sie die Kraft, ihrer Sehnsucht zu widerstehen.” *Uo.*, 288.

⁶⁵ ESTERHÁZY Péter, *Utazás a tizenhatos mélyére*, Bp., Magvető, 2006, 125.

⁶⁶ „Zrínyi, Zriny, Zrinski”: *Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826*, s. a. r. Kovács Kálmán, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017², 540–541.

⁶⁷ VÖLKEI, *i. m.*, 101.

⁶⁸ Franz FÜHMANN, *Zweiundzwanzig Tage oder Die Hälfte des Lebens*, Rostock, Hinstorff, 1973; Franz FÜHMANN, *Huszonkét nap, vagy az élet útjának fele*, ford. KALÁSZ Márton, Bp., Európa, 1976.

⁶⁹ György DALOS, *Balaton Brigade*, Berlin, Rotbuch, 2007; DALOS György, *Balaton-brigád: Történet hét sétában*, Bp., Ab Ovo, 2005.

⁷⁰ SCHULZE, *i. m.*, 114. Ingo Schulze egyébként köszönetet is mond a szerzőknek *Adam és Evelyn* című regényében, s az itt felsoroltakon túl másokat is megnevez. *Uo.*, 295.

* * *

Theodor Körner életrajzi regényei jól mutatják az NDK emlékezetpolitikájának erős paradigmaváltásait. Az 1949 előtti időszakban a szovjet megszállási övezetben is inkább elhatárolódtak a nacionalista hagyománytól, de az 1952-es fordulat után az mégis az NDK ideológiájának egyik központi eleme lett. Igaz, nem eredeti formájában, hanem a jelen igényeire szabva. A Körner-regényekben láthatóvá válnak ezen átalakított nacionalizmus jellemző jegyei. A hetvenes évek politikai változásai új kultúrpolitikai fordulatot is eredményeztek, s Ulrich Völkel újabb regénye Theodor Körnerről ezen új paradigma sajátosságait mutatja.

KÁLMÁN KOVÁCS

Theodor Körner, the Political Myth of the GDR
The Tradition of Nationalism in the Literature of the GDR

The biographic novels about Theodor Körner accurately demonstrate the significant paradigm shifts in East Germany's memory politics. Before 1949, the nationalistic tradition was rejected even in the area under Soviet occupation, nevertheless it became a central element of East Germany's ideology after the turn of 1952. One must add, that it was not picked up in its original form, but adapted to the requirements of the present. The Körner novels reveal the main characteristics of this transformed nationalism. The political changes of the seventies generated a turn of cultural policy as well. The particularities of this new paradigm are reflected in Ulrich Völkel's novel about Theodor Körner. The recycled myth of Körner paints a picture of East Germany which we came to know during the last decade of its existence.